

Muhamed Filipović

HASAN SUŠIĆ – SJEĆANJE NA JEDNOG UČENIKA I PRIJATELJA

REZIME

U ovome tekstu profesor Filipović govori o ličnosti i akademskoj, odnosno, intelektualnoj relevantnosti rahmetli Hasana Sušića jednog od pionira u prezentiranju klasičnih islamskih filozofskih tekstova, a posebno Ibn Haldunovih, našoj kulturnoj i naučnoj javnosti. Upravo s tim autor nas upoznaje i sa stanjem na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu odnosno Odsjeku za filozofiju i sociologiju na kome je Hasan Sušić dao veliki doprinos razvoju studija islamske misli.

Uoskudnim i teškim vremenima, kakva sam preživljavao sve od početka moje karijere javnog i univerzitetskog radnika pa do katastrofičnih događaja po našu bosansku civilizaciju, kulturu i povijesni opstanak našeg naroda i naše zemlje uopće, što su naišla sa srpsko-hrvatskom agresijom na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, iskusio sam oskudicu u svemu, a osobito u sigurnim i čvrstim prijateljima. Kako sam još od početka moje karijere, tj. od dolaska u Sarajevo 1952. godine, gdje sam došao s namjerom da ostvarim univerzitetsku karijeru kao i mnogi moji vršnjaci i kolege (Ivan Focht, Šefkija Žuljević, Arif Tanović, Milorad Ekmečić, Svetozar Koljević ili Slavko Leovac, da nabrojim samo Bosance

među brojnim mladim ljudima iz cijele Jugoslavije koji su tada dolazili u Sarajevo), našao sam se u čudnom položaju u odnosu na komunistički režim. U tom odnosu sudbina mi je dodijelila mnogo teških iskustava. Imao sam sve formalne pretpostavke za univerzitetsku karijeru. Bio sam odličan student koji je praktički završio dva studija filozofije. Imao sam i veoma dobre preporuke mojih profesora, koji su prosvjetnim vlastima Bosne i Hercegovine preporučavali da mi se omogući nastavak studija, jer imam uvjete za brzi napredak u nauci. Imao sam i neke vlastite početne radove, koje sam kao student objavio u više listova i časopisa. Kao student sam osvojio nagradu za naučni rad Univerziteta u Beogradu za 1950. godinu. Međutim, izgleda da sam imao i neku osobinu koja je već bila zapažena od onih koji vode brigu o ljudskim osobinama, a koja me je diskvalificirala u očima onih koji su odlučivali o sudbinama tadašnjih mladih ljudi. Po tada vladajućim kriterijima ja sam bio idealni predstavnik vremena. Za mene nije bilo moguće reći da nisam pripadao naprednom pokretu, ako se pod tim podrazumijevalo učesće u Narodno-oslobodilačkom ratu. Imao sam familijarne preporuke, jer su mi sva braća i sestre bili prvoborci. Bio sam i aktivan u raznim organizacijama. Sve su to bili važni elementi kriterija kvalificiranja nekog čovjeka za napredovanje, ili barem za dobivanje službe. Izgleda, ipak, da sam imao i jednu rano otkrivenu mahanu, koja me je diskvalificirala i bila važnija nego sve one pozitivne strane. A ta mahana je bila moja sklonost da o svim stvarima formiram vlastito mišljenje i da se za njega zalažem. Ta sklonost me je vodila sukobima s mišljenjima drugih ljudi, koji u pravilu nisu ni imali vlastito, nego su svagda dijelili mišljenje općeg subjekta mišljenja tog vremena, a to je bila partija. Na taj način je svako ko je imao vlastito mišljenje nužno dolazio u sukob s partijskim mišljenjem. Upravo ta osobina me je zarana diskvalificirala u očima onih koji su rješavali o sudbinama mladih ljudi i njihovim karijerama, gdje se ja nisam nikako uklapao u vladajuće kriterije istovjetnosti općeg ili partijskog i ličnog mišljenja. Nisam tada znao u čemu je stvar, ali, vjerojatno, zbog toga nisam mogao ostvariti svoje planove. Čak nisam mogao dobiti ni običnu službu gimnazijskog profesora, a na karijeru univerzitetskog asistenta i to u vrijeme kad je Univerzitet u Sarajevu bio tek u formiranju i kad su tzv. kadrovi kupljeni na sve strane, sam morao čekati devet godina. Do tad mi je nuđena služba gimnazijskog profesora filozofije u Doboju. Tako sam dugo ostao bez ikakva posla, čekajući uporno ono za šta sam mislio da mi po prirodi stvari pripa-

da. Da bih prebrodio barijeru negativnog mišljenja, u smislu “ma pustite njega, on je težak čovjek”, “on je sklon ispadima” itd., morao sam iz pozicije običnog činovnika, koji se potuca po raznim uredima i institucijama, i na svoj račun i bez ikakve pomoći države ili društva, doktorirati, kako bih primorao tadašnje autoritete da me izaberu na univerzitet. Tako se dogodilo da sam, iz opskurnosti jednog Instituta za produktivnost rada, postao preko noći docent na Filozofskom fakultetu i, stjecajem prilika, bio primoran preuzeti najveći dio nastave na njegovom Odsjeku za filozofiju i sociologiju, gdje sam predavao ontologiju, gnoseologiju, logiku, sociologiju, metodologiju socioloških istraživanja, historiju socijalnih učenja i političku ekonomiju, jer su upravo u to vrijeme fakultet napustili dotadašnji profesori Ante Fijamengo, Andrija Krešić, Nerkez Smajlagić i Svetlana Knjazeva, a neki tadašnji profesori i saradnici su kroz fakultet prolazili kao kroz prolaznu stanicu na putevima svojih karijera, pa se nisu mnogo ni trudili oko predavanja i rada sa studentima. Tako je najveći posao otpadao na trojicu ljudi, među kojima sam bio i ja. Sve ovo sam doživljavao zbog toga što je za mnom svagda išla neka mazbata, proizvedena od određenih “drugova”, u kojoj su nabrajani moji brojni grijehovi - od protivljenja zakonu o zabrani nošenja zara, do javno izraženog stava da se u Jugoslaviji radi o državnom kapitalizmu, a ne o kumunizmu, što me je dovodilo u nevjerovatne situacije. Zbog moje osobine da uglavnom o svemu nastojim formirati vlastito mišljenje, režim mi nije vjerovao i nije želio rizikovati da se nađem u situaciji da mogu slobodno djelovati i to osobito djelovati javno i na važnim i za režim opasnim mjestima. A takva mjesta su za režim bila svakako univerzitet i škola. Ali, kako režim i njegovi protagonisti nikada nisu imali dovoljno čvrstih argumenata i dokaza da svoju nevjericu u moju lojalnost dokažu i pogotovo da je formaliziraju u nekoj čvršćoj političkoj javnoj osudi ili sudskom progonu, kakvim su podvrgavani mnogi drugi, a i za tadašnji režim je bilo veoma teško procesuirati jednog čovjeka koji je potjecao iz kuće u kojoj su svi bili maltene prvoborci Narodno-oslobodilačkog rata, jednog čovjeka koji je i sam, kao četrnaestogodišnji dječak, bio ratnik protiv fašizma, čovjeka čiji je brat bio poznati i mnogo progonjeni komunista i ministar unutrašnjih poslova, čija su dva brata i sestra poginuli u ratu i koji je inače potjecao iz jedne od najuglednijih familija bosanskih, režim se zaustavljao kod toga da mi nije vjerovao, ali me nije progonio sudski i zatvorom i kažnjavao me je na takav način da budem kažnjen ali svagda, ipak, ostanem živ. Kažnjavao

me je, kako je nekadašnji dugogodišnji sekretar za prosvjetu vlade Bosne i Hercegovine i direktor Nacionalne biblioteke Bosne i Hercegovine Mirat Papić jednom zgodom kazao: "Onog Filipovića smo više puta ubijali, ali ga svagda zakopamo suviše plitko, pa se on nekako iskoprcu, te bi ga trebalo konačno dobro zakopati da nikada više ne izađe na površinu". Oni me kažnjavali, a ja ostajao živ. Tako sam postao jedan od kurioziteta tadašnjeg političkog života. Bio sam tri puta isključivan iz Komunističke partije, tri puta ostajao bez službe i našao se na bijelom kruhu, istovremeno, važio kao ugledni naučni i javni radnik čija je relevancija u javnom životu stalno rasla. Niko mi nije javno mogao osporiti nesumnjivi intelektualni i moralni integritet, ma šta o meni inače mislio. Apsurdi se, ipak, događaju, kako se vidi. Ustvari, ja sam živio neku fluidnu egzistenciju između povremenih priznanja mojih vrijednosti i oštrijih ili blažih progona, koji su se smjenjivali kao plima i oseka u moru, nalazeći se, kako je to moja draga rođaka Zarfijahanuma Filipovića rekla, u stalnim "išćerancijama", tj. u stanju da sam bivao istjeran iz partije, sa posla, da sam bio osuđivan i po novinama ekscitiran od raznih protuha koje su služile režimu, a iza svega je stajao taj fatum cijelog društva-partije. Tako sam bivao nagrađivan visokim nagradama za naučni rad i ujedno se nalazio u predvorju zatvora, što sam u više navrata iskusio. Sve to mi je donijelo status čovjeka koji je opasan za društvo i kojeg je najbolje izbjegavati. Jedna od oskudica mog života, i to, može biti, jedna od najtežih s obzirom na socijalnu prirodu čovjeka, bila je oskudica u prijateljima, u ljudima koji bi se sa mnom družili i s kojima bih ja imao priliku dijeliti dobro i zlo ovoga života, pred kojima se ne bih ustručavao reći svoje mišljenje i uopće živjeti i ponašati se kao normalno, a to znači slobodno ljudsko biće. Osim moje obitelji, mojih vjernih rođaka, posebno mojih tetica braće Aganovića i Kulenovića, mojih banjalučkih drugova iz mladosti, za koje uopće nije bilo važno šta ko o meni misli i u kakvom se statusu nalazim, jer su me dobro znali i voljeli, te nekolicine ljudi iz javnog života, koji su mi iskazivali podršku i bili u tome dosljedni do opasnosti po vlastiti položaj, kao što su bili rahmetli Hamdija Pozderac i Hasan Grapčanović, ja nisam imao bližih prijatelja, ili ljudi koji bi me podržali, osobito u mom profesionalnom krugu. Uživao sam, da apsurd bude veći, veoma veliku podršku mojih studenata, koji su me cijenili i vjerovali mi, ali za koje sam ja bio opasan, jer su zbog toga što su mi vjerovali i nisu pristajali na ocjenu da sam ja muslimanski nacionalista i fundamentalista, a to je značilo da u

sebi ujedinijem sva zla ovoga svijeta, bivali i sami progonjeni. Zbog toga sam se, zbog razumljivih pedagoških i humanih razloga, odricao svake podrške mojih sjajnih studenata i ponašao se vrlo suzdržano prema onima koji su mi najviše vjerovali. Često sam mojim studentima govorio: “Ostavite, djeco, mene mojoj sudbini, vi vodite računa o tome da Vaša ljubav i odanost prema meni nije ujedno i istina o meni”. Morao sam, na kraju krajeva, polaziti od pretpostavke da studenti i nisu u situaciji da objektivno ocijene svog profesora i da tu činjenicu, tj. da me oni vole i cijene, trebam uzimati s rezervom i nikako je ne koristiti u pitanjima koja se tiču mog javnog statusa i osobito u pitanjima odnosa vlasti prema meni. Vlast je svagda opasna stvar i još opasnija zbog toga što mladi ljudi to ne znaju, nego joj vjeruju na riječ, naime misle da je neka vlast odista demokratska samo zbog toga što ona to deklarira. Međutim, i u tim okolnostima bilo je nekoliko mojih studenata ili kolega koji, ne samo da su me voljeli i cijenili, nego se, uprkos mome najvećem distanciranju, nisu dali odvojiti od mene i nisu prestali da mi pružaju onu vrstu satisfakcije koja je vrlo važna za svakog čovjeka, a to je satisfakcija koju daje osjećanje da nisi sam na svijetu i da ima ljudi koji te prate i koji te se ne odriču, ma kakvi uvjeti i situacije u životu nastajali. Među takve ljude, one koji su započeli kao moji studenti a završili kao moji prijatelji, spada i rahmetli Hasan Sušić. Njegova odanost, iskazana kroz niz teških godina i mnogih iskušenja, bila je za mene veoma važna i ona se utoliko jasnije vidi na pozadini onoga što je istina mog života, a to je da sam bio progonjen.

Hasana sam upoznao kad sam nekom prilikom imao mogućnost da dam posao i omogućim zaradu jednom manjem broju mladih intelektualaca, tj. studenata raznih fakulteta tadašnjeg Univerziteta u Sarajevu. Bili su to, između ostalog, rahmetli Halim Mulaibrahimović, Omer Ibrahimović, Rasim Muminović, Sulejman Festić, Ranko Bajić, Ćazim Sadiković, Kasim Prohić, a njima se uskoro pridružio i Hasan Sušić. Kao rukovodilac Centra za obrazovanje kadrova Radničkog univerziteta u Sarajevu, gdje sam jedno vrijeme radio, iskoristio sam priliku da ih angažiram kao rukovodioce seminara za radnike, te im održao i jedan kraći seminar o andragogiji. Tu su oni imali neku zaradu, kao dopunu svojim skromnim studentskim prihodima. Kasnije sam imao priliku pratiti karijere nekih od tih ljudi i u izvjesnom smislu pomoći nekima od njih na tom putu, a mogu reći da su ih svi ostvarili i opravdali moje povjerenje. Nekako tada sam bio konačno izabran

za docenta na Filozofskom fakultetu, a uskoro se i rahmetli Hasan Sušić pojavio kao moj student. Njega mi je doveo rahmetli Halim Mulaibrahimović, budući da su se oni poznavali iz Učiteljske škole u Tuzli, koju su zajedno pohađali. Halim je bio rodom iz Gračanice i bio je siročić iz rata. Majka je imala samo njega i mlađeg mu brata Huseina. Hasan je bio iz Vlasenice, gdje mu je otac bio hodža, a majka mu je bila iz Rudog - zvala se Čohodarević i imala je nevjerovatan talent za pripovijedanje. I inače je bila veoma draga i živahna žena, osobito za ondašnje vrijeme i za položaj žene jednog uglednog hodže u jednom malom bosanskom mjestu. Kad sam upoznao rahmetli hafzovicu, otkrio sam porijeklo velikog literarnog talenta koji se vidi u djelima Derviša Sušića, ali i u pokušajima njegovog mlađeg brata i Hasanovog blizanca Huseina. Hafzovicica mi je ispričala jednu historiju koja govori o njenom pripovjedačkom daru i živijalnoj i ironiji sklonoj naravi. Ona za sebe kaže da je u mlađim danima bila veoma radoznala i živahna, te je otac smatrao da je treba što skorije udati. Tako se ona mlada udala i to što dalje od Rudog. Udao ju je u Vlasenicu i za mladog hodžu Mustafu ef. Sušića. U ona doba, a to je vrijeme pred Prvi svjetski rat, Rudo je bilo veoma daleko od Vlasenice, a veze su bile slabe i sporadične. Samo su Cigani, kao i uvijek, išli na svoje redovite ture, a jedna je od Rudog vodila do Vlasenice, gdje je bilo njihovo poznato padalište. Hafzovicina majka je zamolila jednu poznatu Ciganku da navrati kod hodže Sušića i vidi šta je i kako je njenoj kćerci. Ciganka je ispunila zadaću i našla hodžinu kuću, te se vidjela sa hafzovom mladom ženom. Kad se vratila u Rudo, pitali su je: "Kako naša kći?" Hanka, kako se Ciganka zvala, je odgovorila: "Bogami, hanuma, kći ti je van tako. Eno je sjedi uvrh sećije". Na to je majka rekla: "Požuri, Hanko, nazad u Vlasenicu i reci joj da još nije vrijeme da sjeda uvrh, neka još malo pričekaj". Hodžinca je bila rođeni pripovjedač i na njoj se može vidjeti šta je značila naša konzervativna sredina, koja je takvim talentima priječila da se školuju i izraze. Ali, bilo pa prošlo. Hasan je zakasnio jednu godinu na fakultet jer je morao odraditi neku stipendiju kao seoski učitelj u nekom selu oko Kalesije ili u Podrinju. Halim je bio čovjek kojem sam mnogo vjerovao. Odlikovao se savjesnošću u svemu što je radio, mirnom neagresivnom i kultiviranom naravi. Imao je znatne intelektualne sposobnosti, posebno je imao smisla za matematiku, pa sam mu kazao: "Halime, kad nećeš da studiraš matematiku, onda ćeš se baviti metodologijom u sociologiji, da bi iskoristio onaj dar koji ti je Bog dao". Na-

žalost, pored gubitka oca i bolesti majke, koju je Halim teško doživljavao, život nije ni njega samog nimalo štedio, pa je doživio i neke nimalo ugodne situacije u ličnom životu. Halim mi je kazao da je Hasan brat Derviša Sušića, kojeg sam poznavao kao novinara "Oslobođenja" i kao pisca. Derviš se bio izgubio iz "Oslobođenja" i, kako sam tada saznao, nalazio se u nekoj vrsti izgnanstva u zabiti naše provincije (oko Srebrenice), gdje je radio kao učitelj. Znajući Halima, a znajući i ko je Derviš, odmah sam prihvatio tog mladog čovjeka po imenu Hasan Sušić, koji je završio učiteljsku školu i želio da studira filozofiju. Nisam tada znao da Hasan ima jednojajčanog blizanca Huseina, pa je to izazvalo jednu koliko smiješnu toliko i bizarnu zabunu. Stanovao sam tada na Bjelavama, odmah do studentskih domova. Jednog dana je naišao prema meni moj student Hasan Sušić i prošao pored mene, što se kaže, kao pored turskog groblja. To me je začudilo, jer sam odmah bio zapazio jednu veoma značajnu i danas rijetku karakteristiku tog mladog čovjeka, a to je veoma dobar kućni odgoj. U našem adetu nije da se prođe pored svog učitelja, a da ga se ne pozdravi na način koji je uobičajen. Zbog toga sam tog, po mom mišljenju Hasana Sušića, zaustavio i dobro izružio. Čovjek se prenerazio i jedva mi objasnio da on nije Hasan nego Husein i da su oni braća blizanci. Tada sam pozvao obojicu da mi dođu u posjetu u moj stan na Bjelavama, te sam tada imao priliku da vidim kako je to fantastična stvar u prirodi, tj. postojanje jednojajčanih blizanaca. Kasnije sam saznao za mnoge karakteristične pojave kod takvih ljudi, kao što je javljanje istovremenog bola, ili istovremeno snažno predosjećanje nekih događaja vezanih za onog drugog, sklonost ka istim bolestima, te neke druge veoma zanimljive pojave. Ta saznanja su bila jedan od elemenata koji mi je dao do znanja kako biološko naslijeđe nije ograničeno samo na biološke, nego i na mnoge druge pojave. Upoznavši rahmetli Hasana i vidjevši da je priljezan i vrijedan u studiranju, odmah sam na njega obratio pozornost, uključujući ga u onaj uži krug studenata, kakve smo svi imali, koji pokazuju specijalan interes za studije i kojima je potrebna dodatna pomoć u radu i stimulacija u mogućnosti stalnog kontakta s profesorima, odnosno, što je najvažnije, koji takvu pomoć traže i prihvataju. Hasan je prihvatio takav odnos i nastojao da studira i prati ne samo predavanja i seminare, da u radu seminara aktivno i sa referatima i diskusijama učestvuje. Taj rad bio je veoma važan, jer su se u seminarima studenti obučavali u sposobnosti izlaganja i argumentacije tvrdnji, a on je aktivno učestvovao u uobičajenim

razgovorima o literaturi i uopće je počeo da prati i upija način mišljenja i ponašanja kojeg smo mi tada na studijama filozofije njegovali. Bio je to način rada koji je polazio od načela da samo čitanje djela velikih filozofa uvodi studenta u filozofiju i da je učiti misliti glavni predmet studija filozofije, a da je to moguće samo na uzorima onih koji su neosporno dokazali da znaju dobro i jasno misliti. Zbog toga su interpretacije mišljenja velikih filozofa i demonstracija sposobnosti mišljenja samih profesora bili osnova proučavanja filozofije, uz obavezno čitanje literature, kako izvorne, tako i one o određenim filozofima i filozofijama. Tu se razvijao i jedan otvoren i prijateljski stav i odnos među nama svima, kakav odgovara akademskoj sredini, a koji je polazio od stava da je akademska sredina zajednica duha, ljubavi prema nauci i istraživačkog napora. Taj duh je uvlačio studente u ukupni proces intelektualnog rada i mišljenja, od praćenja predavanja i učešća na seminarima, gdje se diskutiralo o raznim problemima ili djelima filozofa, do proučavanja tih djela i diskusija u seminarima, profesorskim kabinetima ili na drugim pogodnim mjestima, a po staroj studentskoj evropskoj tradiciji - tradiciji studentsko-profesorskih ili studentskih udruga ili Burscheva i po kafanama, u kojima smo znali nastavljati naše ponekad veoma bučne i žučne rasprave. Hasan je učio sve ono što je trebalo, a budući da sam ja znao da mu je otac učen alim i hafiz i veoma dobar čovjek, kojeg sam imao priliku i da upoznam, to sam mu kazao: "Hasane, ovdje treba da započnemo proučavanje orijentalnih filozofija, a za nas je posebno značajna islamska filozofija, koja je dio i našeg duhovnog i kulturnog naslijeđa, a za to nam je nužno da neko od vas mladih poduzme dodatno obrazovanje u orijentalnim jezicima, prije svega, arapskom. Ti imaš iz kuće naslijeđeno uho i neko poznavanje tog jezika, barem ti nije stran, u najmanju ruku. Da li bi ti pristao da to radiš? Kasnije ćeš, shodno svom napredovanju u proučavanju jezika i nauke, biti biran za asistenta na predmet orijentalno-islamska filozofija". Hasan je pristao i ja sam ga odveo mome dragom rođaku velikom filologu i historiografu rahmetli Nedimu Filipoviću i zamolio ga da Hasanu drži posebne časove arapskog jezika i kulture i da ga priprema za njegovu naučnu budućnost. Nedim, koji je i sam osjećao oskudicu u ljudima koje interesira ozbiljno proučavanje onoga u čemu je on bio velemajstor i nepresušni rudnik znanja, prihvatio je ovaj moj zahtjev i od tada je rahmetli Hasan kod njega učio arapski i sve što uz to ide. Provodio je dane i noći kod Nedima i najzad postao neka vrsta njegovog sara-

dnika i ličnog sekretara u pisanju obimnog Nedimovog djela "Princ Musa i šejh Bedredin". Uporedo s proučavanjem jezika, lično sam se pobrinuo, mojim, ipak, preostalim vezama u institucijama nauke, da se Hasanu osigura jedna stipendija za usavršavanje arapskog jezika na Univerzitetu Al Azhar u Kairu, gdje je Hasan otišao i slušao predavanja iz jezika i drugih disciplina koje su ga interesirale, vrativši se i sa praktičnim znanjem arapskog jezika, a ne samo onim školskim, kakvo su posjedovali, u većoj ili manjoj mjeri, gotovo svi ljudi koji su proučavali Kur'an i koji su upoznali klasični literarni jezik Kur'ana. Hasan je, po dogovoru sa mnom, započeo rad na svojoj doktorskoj tezi posvećenoj najznačajnijem arapskom društvenom misliocu i jednom od utemeljitelja i ranih vijesnika nastanka filozofije historije i sociologije Ibn Haldunu. Naime, tada još nije bilo moguće u bivšoj Jugoslaviji postići stupanj doktora nauka u arapskoj filozofiji, a nije bilo ni prostora za otvaranje mjesta asistenta za taj predmet. Bilo je moguće da se otvori mjesto asistenta ili docenta na predmetu historija socijalnih doktrina u okviru studija sociologije, pa je to postao naš plan. Time bismo ubili dva zeca. Dobili bismo asistenta i docenta - tada doktorat nije nosio automatski docenturu, nego se ona morala zaslužiti javnim publiciranjem ozbiljne studije, bilo doktorata ili proširenog teksta teze, u naknadnoj elaboraciji - na predmetu historija socijalnih učenja i istovremeno čovjeka koji bi kasnije mogao da utemelji studij arapsko-islamske filozofije na našem fakultetu. Taj plan smo u potpunosti izvršili. Prilježnim radom na odabranoj temi, Hasan Sušić je uspješno izradio i potom obranio svoju doktorsku tezu, pred komisijom u kojoj je, kao glavni stručnjak za arapski jezik i historiju, figurirao Nedim Filipović, a moja malenkost bila je mentor i voditelj cijelog postupka izrade i obrane teze s posebnom nadležnošću za oblast historije filozofskih i socioloških teorija, koje su u ovom slučaju bile involvirane u izradi teze. Uspješno doktorirajući i ubrzo postajući docentom na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, gdje je bio ranije izabran za asistenta, Hasan Sušić je nastavio da radi i na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, gdje je predavao islamsku filozofiju i taj predmet etablirao u strukturi nastave na ovom odsjeku. To se sasvim uklapalo u politiku koju je Odsjek za filozofiju i sociologiju vodio odranije, a to je bila politika stimulacije istraživanja naše filozofske i duhovne baštine i u okviru tog programa došlo je do izrade mnogih magistarskih i doktorskih radova koji su vezani za arapsko-islamsku misao u cjelini i onu koja je nastajala na našem tlu, a

pod utjecajem glavnih strujanja te misli iz klasičnih prostora islamske duhovnosti. Hasan je u svemu ovome učestvovao, a kao posebnu zaslugu u tom smislu, osobito u stvaranju što povoljnijih uvjeta studija ove filozofije u našoj zemlji, njemu možemo pripisati prijevod značajnog M. M. Scharifovog djela "Historija islamske filozofije", koje u dva obimna toma detaljno izlaže ovu materiju. Na taj način je Hasan Sušić, pored onih djela kao što je Corbainova "Historija islamske filozofije" ili radova kolege Čedomila Veljačića, koji su dodirivali i islamsku filozofiju, omogućio studentima i našoj javnosti da mogu konsultirati jedno kvalitetno i pouzdano djelo koje ih uvodi u islamsku filozofiju i sve tendencije koje su se u njoj pojavljivale, od njenog nastanka do našeg vremena. To je njegova ogromna zasluga za razvoj studija islamske misli kod nas i ona se mora pripisati rahmetli Hasanu Sušiću i odati mu za taj mukotrpan rad odgovarajuće priznanje. Život spaja i razdvaja ljude. Tako je i mene odvojio od Hasana, odnosno njega od mene. Taj proces je započeo onda kad se on, savjestan kakav je bio, posvetio osnivanju i razvoju sigurnosnih studija na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Ta činjenica je Hasana ne samo odvojila od onog strujanja koje je tada dobivalo snagu u našem naučnom životu, a to je studij naše duhovne tradicije, nego ga je onemogućilo da završi svoje studije, a prije svega svoju planiranu obimnu studiju o Ibn Haldunu i posebno studiju o pitanjima tzv. islamskog fundamentalizma i interpretacije pojma džihad. Ono što je on o tim pitanjima kazao, na raznim skupovima, ili što je napisao i objavio u svojim kraćim radovima, samo je nagovještaj onog što je planirao, ali, nažalost, nije dovršio. Katastrofa koju smo svi doživjeli, a koja je nastala agresijom srpskog i hrvatskog nacionalizma na našu zemlju, dovela je do mnogih preranih i na neki način nasilnih smrti, od kojih je jedna i ona koja je zadesila rahmetli Hasana Sušića. Zadnji zajednički poduhvat, kojeg sam zamislio i uz njegovu i svesrdnu pomoć još nekolicine ljudi pokušao realizirati, je bila ideja i pokušaj osnivanja Forum za zaštitu muslimana kao prve nevladine organizacije u tadašnjoj državi. Danas su te organizacije u modi i mnogi "demokrati su se za njih "zalijepili" kao taksene marke za papir. Te organizacije uglavnom kontroliraju stranci. Kad sam ja organizirao Forum, najveći broj tih današnjih "demokrata" mi je na poziv da mi se pridruže odgovorio da oni brane čovjeka uopće, a ne muslimana. Ja sam im odgovarao da je danas braniti muslimana isto kao braniti čovjeka, jer se pravo brani ondje gdje je najviše ugroženo, a to su danas muslimani, čija egzistencija je u pi-

tanju. Jednom od njih sam napisao da: “Ako je Vaša tvrdnja tačna, onda bi na poziv za pomoć jednog Židova, u vrijeme fašizma, trebalo odgovoriti da ne pomažemo Židove nego ljude uopće. Ljudi uopće ne postoje i oni su svagda konkretni i upravo kao konkretni ljudi-Židovi, Muslimani, Crnci ili ne znam ko, oni bivaju ugroženi. Nemoguće je ubijati čovjeka uopće. Čovjek uopće se ubija tako da se ubija konkretni čovjek”. Ja sam, sa malim brojem ljudi koji su mi se pridružili, pokušao zaustaviti ona mračna kretanja koja su nagovještavana u mnogim pojavama duhovnog, ideološkog, političkog, policijskog i kulturnog, a posebno psihološkog nasilja nam muslimanima, posebno u optužbama muslimana za fundamentalizam, tretiranju muslimana kao prijetnje kršćanstvu i Evropi, bila vidljiva i značajno najavljujivala buduću katastrofu koja se već uveliko spremala. Nažalost, to što smo počeli nije naišlo na odjek ni kod “demokrata”, ali ni kod muslimana, koji su bili u snu i iluziji stvorenoj od neodgovornih političara i prema svom narodu i njegovoj duhovnoj baštini još neodgovornijih intelektualaca, a koja je govorila da nema ništa opasno u svemu onome što je bilo vidljivo kao priprema budućeg pokolja. Mnogi, pa i oni kojima su ljudi vjerovali, govorili su da je sve normalno, da se ne treba bojati i da svi možemo mirno spavati, jer je za rat potrebno dvoje. Upravo su ta neodgovorna iluzija i neopravdani stav ostavili naš narod nepripremljenim za sve što ga je očekivalo i činilo dodatno teško ranjivim pred nasiljem koje je uslijedilo. Političari koji su željeli kontrolirati sve ono što se među muslimanima zbiva, učinili su sve da unište moj Forum za zaštitu muslimana, smatrajući ga nekakvom konkurencijom, mada on to ni na kakav način nije bio, a time je prestala svaka moja saradnja s mnogim ljudima, pa tako i sa mojim dragim prijateljem i, u neku ruku, učenicom Hasanom Sušićem. Njega je zadesila prerana smrt, a mi možemo žaliti što je između nas nestao čovjek koji je bio vrijedan, koji je mnogo značio za razvoj naše samosvijesti kao muslimana i kao kulturnog subjekta i koji je mogao još više učiniti za budućnost, upravo sada, kada je, nakon svih katastrofa koje smo doživjeli ne samo zbog mržnje drugih prema nama nego i zbog svojih vlastitih grešaka, našem narodu najpotrebnija upravo pamet. Ne ona koju nam pokušavaju prodavati mnogi “prijatelji”, nego ona koja zna šta je savremeni svijet, kakva dobra, ali i zla, sa sobom nosi, ali zna i šta je kontinuitet jedne kulture i duha kojeg smo mi nosili dostojanstveno, barem se to može kazati za naše očeve i djedove

ABSTRACT

In this paper Professor Filipović considers the late Hasan Sušić as a person and his academic or intellectual relevance, as one of the pioneers in the presentation to our cultural and academic public of classic Islamic philosophical writings, in particular those of Ibn Khaldun. He also acquaints the reader with the circumstances of the Faculty of the Humanities of the University of Sarajevo, and specifically the Department of Philosophy and Sociology, where Hasan Sušić made his great contribution to the development of the study of Islamic thought.